

Araştırma Makalesi • Research Article

Social Services For Orphans In The Turkic-Islamic World In The 13th And 14th Centuries

XIII-XIV. Yüzyıl Türk-İslâm Dünyasında Yetimlere Yönelik Sosyal Hizmetler

Yılmaz ÇELİK¹

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 1 November 2025

Received in revised: 17 November 2025

Accepted: 19 November 2025

Keywords:

Orphan

Turks

Social service

Foundation

Madrasah

ABSTRACT

Turks, who began to embrace Islam on a mass scale during the Abbasid period, played an active role in the strengthening of Islamic civilization. The Turks, who played an active role in political and military terms, especially during the Abbasid period, established powerful states over time and gained a decisive power in the course of world politics. So much so that the Great Seljuks and later the Ottomans became the protectors of the Sunni Islamic world. At this point, it is worth noting that the contributions of the Turks to Islamic Civilization were not only political and military, but also in social service areas such as social, economic, and education. After accepting Islam, the Turks made great efforts to develop social service practices in Islamic civilization and to ensure social welfare. The idea of sadaqah jariyah in Islam was influential in their realization of this. Muslim Turks have built many social service institutions to serve individuals and society. As a result of this, many madrasas, inns, caravanserais, healing centres, hospitals, Bimâristan and similar works were built by the Karakhanids, Ghaznavids, Seljuks, Zengis, Ayyubids, Mamluks, later Turkified Ilkhanids and other Turkish states in the XIII-XIVth centuries and social service practices were carried out. These services were provided by high state officials and charitable wealthy people through the establishment of foundations. Among these practices, those aimed at orphaned children are particularly noteworthy. Orphanhood is a reality and a state of disadvantage experienced in all societies for various reasons throughout human history. In this respect, they are the most important target group of social services. In this study, it is demonstrated with examples that Turks not only have an active role in the political and military fields, but also play an active role in social service practices. Attention is drawn to practical applications rather than the theoretical aspects of the subject. Below, the social service activities carried out by Muslim Turks for orphans through the states they established in the 13th and 14th centuries will be discussed.

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru tarihi: 1 Kasım 2025

Revizyon tarihi: 17 Kasım 2025

Kabul tarihi: 19 Kasım 2025

Anahtar Kelimeler:

Yetim

Türkler

Sosyal hizmet

Vakıf

Medrese

ÖZ

Abbâsîler döneminde İslâmiyete kitlesel ölçekte dâhil olmaya başlayan Türkler, İslâm medeniyetinin güçlenmesinde etkili olmuşlardır. Özellikle Abbâsîler döneminde siyasi ve askeri anlamda aktif rol oynayan Türkler, zamanla güçlü devletler kurarak dünya siyasetinin seyrinde belirleyici bir güce sahip olmuşlardır. Öyle ki, Gazneliler, Büyük Selçuklular, sonrasında da Osmanlılar, Sünnî İslâm dünyasının hamisi durumuna gelmişlerdir. Tam da bu noktada, Türklerin İslâm Medeniyetine katkılarının sadece siyasi ve askeri açıdan olmadığını, sosyal, iktisadi, eğitim-öğretim gibi sosyal hizmet alanlarında da olduğunu belirtmekte fayda vardır. Türkler İslâmiyet'i kabul ettikten sonra, İslâm medeniyetindeki sosyal hizmet uygulamalarının geliştirilmesi ve toplumsal refahın sağlanması konusunda büyük gayret göstermişlerdir. Bunu gerçekleştirmelerinde İslâmiyet'teki sadaka-i câriye düşüncesi etkili olmuştur. Müslüman Türkler, birey ve topluma hizmet amacıyla çok sayıda sosyal hizmet kurumu inşa etmişlerdir. XIII-XIV. yüzyıllarda Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Hârizmşahlar, Timurlular, Zengiler, Eyyûbiler, Memlükler, sonradan Türkleşen İlhanlılar ve diğer Türk devletleri tarafından birçok medrese, han, hankah, kervansaray, tekke, zaviye, hastane, ve buna benzer eserler inşa edilerek sosyal hizmet uygulamaları hayata geçirilmiştir. Yüksek devlet erkânı ve hayırsever zenginler tarafından vakıflar kurularak bu hizmetler

¹ Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları. yilmazcelik70@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5038-575X.

gerçekleştirilmiştir. Adı geçen uygulamalar arasında özellikle yetim kalmış çocuklara yönelik olanları dikkat çekmektedir. Yetimlik, insanlık tarihinde, çeşitli nedenlerle, bütün toplumlarda yaşanan bir gerçeklik ve dezavantajlılık halidir. Bu yönüyle sosyal hizmetlerin en önemli hedef kitlesidir. Bu çalışmada, Türklerin sadece siyasi ve askeri alanda etkin bir role sahip olmadıkları, sosyal hizmet uygulamalarında da aktif rol oynadıkları, örnekleriyle ortaya konulmuştur. Konunun teorik yönünden çok pratiğe yönelik uygulamalara dikkat çekilmiştir. Aşağıda Müslüman Türklerin, kurdukları devletler aracılığıyla XIII ve XIV. yüzyıllarda yetimlere yönelik gerçekleştirdikleri sosyal hizmet faaliyetleri ele alınacaktır.

GİRİŞ

Abbâsîler'in İslâm devletinin yönetimini Emevîler'den devralmasıyla İslâm tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Abbâsîler'in iktidara gelmesi siyasi, askeri, iktisadi, sosyal ve kültürel açıdan büyük bir değişimi de beraberinde getirmiştir. Bu değişimde Türklerin büyük payı vardır. Türklerin kurduğu devletler, İslâm medeniyetine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu etki ve katkı sadece siyasi ve askeri alanda olmamıştır. Sosyal, iktisadi, eğitim-öğretim gibi sosyal hizmet alanlarında Müslüman Türklerin büyük katkısı meydana gelmiştir. Erken dönem Müslüman Türk devletlerinden başlayarak bu sosyal hizmet faaliyetlerinin izlerini bulmak mümkündür. Mesela Batı Karahanlılar hükümdarı İbrâhim Tangaç Han, 1066 yılında kurucusu olduğu bir vakfın bünyesinde, başkent Semerkant'ta, içerisinde meşhed, cami, medrese, hastane ve talebe yurdunun bulunduğu bir külliye inşa etmiştir (Çelik, 2024: 220). Özellikle Selçuklular döneminde sağlanan ekonomik canlılık sayesinde Türk-İslâm dünyasında toplumsal refah artmış, sağlık, kültür ve eğitimde önemli gelişmeler yaşanmış, mali alanda sosyal yardımlar artmıştır (Nizâmülmülk, 2009: 12-13, 27). Bunun sonucunda Müslüman Türkler, yönettikleri coğrafyanın her tarafına okullar, imaretler, camiler, medreseler, kervansaraylar, dârüşşifâlar, saraylar, köprüler, su yolları, çeşmeler yaptırmışlardır (Reşidüddin, 2010: 69, 191; Turan, 1989: 150, 196, 207, 241, 256-257).

İslâm medeniyetinde kimsesiz ve yetim çocukların hukuk, eğitim ve mali alanlarda desteklenmesine özen gösterilmiştir. Burada konuyu ele alırken işin teorik yönünden çok pratiğe yönelik uygulamalara dikkat çekmekte fayda vardır. Bu kapsamda, fıkıh literatüründe yetimlerin vasî tayini, mallarının korunması, eğitimleri ve evlendirilmesi gibi konulara yer verilmiştir (Makdisî, 2012: 96). Bu anlayış, toplumsal yapı içerisinde yetimlere yönelik kalıcı hizmetlerin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Râşid Halifeler, Emevîler, Abbâsîler, Gazneliler, Selçuklular, Memlükler ve diğer Türk-İslâm devletlerinde kadılar, hem hukuki ihtilafları çözmüşler hem de vakıfların, yetim ve acizlerin mallarını idare gibi işlere de nezaret etmişlerdir. Selçuklular'dan itibaren kurumsal faaliyetlerle yetimlerin bakımı sağlanmaya çalışılmıştır (el-İsfahânî, 1943: 130; Çelik, 2024: 221). Mesela Selçuklularda bugünkü Sayıştayın fonksiyonunu icra eden işrâf divânının bünyesinde görev yapan müşrifü'l-eytâm, yetimlerle ilgili meselelere bakmaktaydı (Merçil, 2015: 155). Selçuklu sultanları toplumsal refaha önem vermişlerdir (İbnü'l-Esir, 1987: 8/394; Zeki, 2025: 48, 63-76). Anadolu Selçuklularında yetim malının korunmasına özen gösterilmiş, bu konuda suç işleyenler cezalandırılmıştır (İbn Bibi, 1996: 1/84-85, 133, 2/125, 200). Bu faaliyetlerin gerçekleştirilmesinin temelinde sadaka-i câriye düşüncesi ve bunun sonucunda kurulan vakıflar bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nde, Müslüman Türklerdeki sosyal hizmet geleneği devam ettirilmiş (Âşık Paşazade, 2003: 286-289, 300) ve dezavantajlı gruplara dönük devlet eliyle dârülaceze, dârüleytam, Dârül'l-hayri Âli, Dârüşşafaka vb. kurumlar kurulmuştur (Geniş bilgi için bkz. Kapıcı, 2016: 21-40, 66-98).

Türk-İslâm devletlerinde medrese, kütüphane, türbe, cami ve mescitlerin yanında çok sayıda yetimhane de bulunmaktaydı. Özellikle Memlüklerde hemen her medresenin yanında veya bünyesinde yetimler için bir bölüm vardı (Kaya, 2017: 61, 77). Selçuklu Atabegi Nureddin, bir yandan Haçlılara karşı savaşırken bir yandan da câmi, medrese, hastahâne, zâviye ve kervansaraylar inşasına ve bakımına hız vermektedir. Hastanelerin yanında kurduğu yetim mektepleri, âcizler yurdu, zâviyeler, devamlı tahsisatla zenginleşen kütüphâneler hayranlık verecek bir derecedeydi. Selâhaddin Eyyûbî uzak diyarlardan gelen talebelere, istedikleri ilmi yapmak için, medreselerde vakıflar ve onların hastalarına bakan hekimler tâyin etmiş; hastanelere gelmek istemeyen hastaları bulmak ve tedâvi etmek için de memurlar görevlendirmiştir (Turan, 1989: 273). Medreselerin eğitim-öğretim faaliyetlerinin masrafları, dârüleytamdaki çocukların her türlü ihtiyaçları ve eğitim kurumlarının yakıt ve aydınlatma masrafları

vakıflar tarafından karşılanmaktaydı. Vakıflarla desteklenen bu kurumlar sayesinde yetimlere daha nitelikli bir eğitim ortamı sağlanmaktaydı.

Müslüman Türk devletlerinde mektebül-eytamin (yetimler için yaptırılan mektep) bir kısmı medreselerin yanına inşa edilmiştir. Mesela Memlükler döneminde bitişğine mektep yaptırılan medreseler arasında Mısır'da Karasungur Medresesi, Kahire'de Zâhiriye Medresesi, Fâdiliye Medresesi, Sâbikiyye Medresesi, Moğoltay Medresesi ve başka medreseler de vardı (Makrîzî, 1998: 2/344, 4/205, 231, 240, 248, 262).

Çalışmada ulaşılmaya hedeflenen sonuç şudur: Avrupa'da XVIII. yüzyılda tanım olarak ortaya çıkan, XIX. yüzyılda içi doldurulan Sosyal Hizmet uygulamaları, aslında İslâm Medeniyetinde çok erken dönemde Hz. Peygamberle birlikte başlamış ve kurumsallaşmanın ilk adımları atılmıştır. Bu uygulama ve ilk adımlar daha sonra İslâm Medeniyeti'nde ortaya çıkacak sosyal hizmet kurumları için örnek teşkil etmiştir. Müslüman Türkler, özellikle yetimlere yönelik sosyal hizmet uygulamalarını zirveye taşımıştır. Bir anlamda bu çalışma, Batı dünyasının görmezden geldiği İslâm Medeniyeti'ndeki sosyal hizmet uygulamalarının sadece XIII ve XIV. yüzyıllarda Müslüman Türkler tarafından gerçekleştirilen kısmını ortaya koyan bir cevap niteliği taşımaktadır.

Yetim kavramıyla birlikte sadaka-i câriye ve vakıf terimlerini kısaca açıklamak, konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

1. YETİM

Yetim kavramı, küçük yaşta babalarını kaybetmiş çocuklar için kullanılmaktadır. Bu durum, bülüğ çağı denilen ergenlik dönemiyle birlikte sona ermektedir. (Çelik, 2017: 137). XIII ve XIV. yüzyıllarda yaygın olarak meydana gelen savaşların yanında, salgın hastalık, kuraklık, kıtlık, sel ve deprem gibi doğal afetlerden dolayı binlerce insan yaşamını yitirmiştir. 749/1349 yılında Mısır, Suriye dünyanın birçok bölgesini etkileyen veba, bu konuda önemli bir örnektir (Atmaca: 16-17). Bu ölümlerden dolayı çocukların önemli bir kısmı yetim kalmıştır. Ayrıca buluntu, anne-babası bilinmeyen çocuk anlamındaki lakî kavramı içinde değerlendirilen çocuklar da yetim statüsünde sayılmışlardır. İslâm hukukunda bunlarla ilgili özel hükümler mevcuttur. Lakî, zina dâhil her ne sebeple olursa olsun, suçlu olarak kabul edilmemiştir. Çünkü bu durum kendi tercihi değildir (Köse, 15 Ağustos 2025).

Kur'an'da yetimlerin korunması, haklarına gereken özenin gösterilmesi, mallarının israf edilmemesi ve haksız yere yenilmemesi emredilmektedir (Kur'an Yolu, 15.09.2025, en-Nisâ 4/2). Yetimi şehvet, para ve mal hırsıyla dolu insan arzularının insafına terk etmeyen Kur'an, yetim malının korumasını sağlam esaslara bağlamıştır. Kendisi de yetim olarak büyüyen Hz. Peygamber, bugün koruyucu aile uygulamasına kaynaklık edecek özellikteki şu tarihi sözüyle yetimin bakımını devletin üstlenmesi gerektiğini açıkça ifade etmiştir:

“Bir kimse arkasında zorda olan çoluk çocuk bırakırsa, onlara bakmak bize aittir. Kim arkasında mal bırakırsa varislerine aittir.” (Ebû Ubeyd, 1981: 243, 269).

İslâm medeniyetinde dezavantajlı gruplardan olan yetimin desteklenmesine büyük önem verilmiştir. Gerek Kur'an'da gerekse Hz. Peygamber'in uygulamalarında, yetimlerin mali olarak desteklenmesi için bazı gelir kaynakları tahsis edilmiştir (Çelik, 2017: 140-142). Hz. Peygamber döneminden başlayarak Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar bütün Müslüman Türk yönetimlerinde yetim kalan çocuklara sahip çıkılmış, şefkat eli uzatılmış, her türlü ihtiyaçları karşılanmış ve eğitim-öğretimleriyle ilgilenilmiştir. Günümüz İslâm dünyasında da yetimlere yönelik barınma, eğitim-öğretim kurumları açılmaktadır.

2. SADAKA-İ CÂRİYE

Sadaka-i câriye, kelime olarak sürekli olan, devam eden anlamına gelen bir terimdir. İstilah olarak, ardından nesiller boyunca istifade edilecek bir eser bırakmaktır. sadaka-i câriye, İslâm'da sosyal dayanışma kaynaklarından biridir. Kur'an'da hayır eserleri bırakmanın, insanlığa hizmet etmenin ve başkalarının faydalanabileceği kalıcı işler yapmanın Allah katında yüksek sevap kazandıracağı

vurgulanır (el-Bakara 2/261; eş-Şuara 26/84). Sadaka-i câriye anlayışı ve uygulaması, Hz. Peygamber'in, Müslim'deki şu hadisine dayanmaktadır:

“İnsan ölünce artık onun sevap kazanma imkanı bitmiş olur. Ancak geride sadaka-i câriye, insanların faydalandığı ilim ve bir de kendisine dua eden hayırlı bir evlat bırakanlar sevap almaya devam ederler.” (Müslim, “Vasiyye”, 14, 15).

Müslümanlar, amel defterlerinin öldükten sonra kapanmaması ve topluma faydalı olmak amacıyla Sadaka-i câriyeye büyük önem vermişlerdir. Sadaka-i câriye anlayışını hayata geçirmenin en pratik yöntemi vakıflardır. Aslında İslâm medeniyetinde *vakıfların* işleyişiyle meydana gelen sosyal hizmetlerin boyutlarına bakılarak *sadaka-i câriyenin* icra ettiği fonksiyon açık şekilde görülebilir. İslâm dünyasının pek çok noktasında bulunan dârüleytamlar, imaretler, kütüphaneler, medreseler, camiler, tekkeler, köprüler, mescidler, okullar, zâviyeler, misafirhaneler, hastaneler, hamamlar, çeşmeler, yollar, sebiller, kervansaraylar ve bunlar gibi binlerce yapı sadaka-i câriye anlayışının mücessem örnekleridir (Yediyıldız, 14 Eylül 2025).

3. VAKIF

Vakıf kelimesi terim olarak *“bir malın mâliki tarafından dinî, içtimai ve hayri bir gayeye ebediyen tahsisi”* anlamına gelmektedir. Vakıf, İslâm medeniyetinin en önemli unsurlarından biri olan hayır kurumunu ifade eder. (Kazıcı, 2010: 270; Köprülü, 1951: 480). Vakfedilen mal, vâkıfın mülkiyetinden çıkarak toplumun hizmetine tahsis edilmiş olur. Malın yönetimi artık vakıfnâmede belirtilen esaslara göre olur. İlk dönem kaynaklarda vakıf için *“ahbâs”* tabiri kullanılmaktadır (Nesâî, “ahbâs” bölümü). İlk zamanlarda vakıf için *“sadaka”* tabiri de sıklıkla kullanılmaktaydı. İslâm medeniyetinde vakıf, yukarıda da belirtildiği gibi, temelini sadaka-i câriye anlayışından almaktadır. Kur'an'da vakıf kelimesi geçmemekle birlikte vakfın fonksiyonlarını kapsayan emir ve tavsiyeler vardır: Allah yolunda harcamak, fakir, muhtaç ve yetimlerin ihtiyaçlarını karşılamak, hayırda yarışmak gibi.

İslâm medeniyetinde vakıf, ferdî ve içtimai olarak huzur ve refahının artmasına vesile olan en önemli kurumlardandır. İslâm, toplumların sosyo-ekonomik refahının sağlandığı, gelir dağılımında ve yönetimde adaletin olduğu bir uygarlık hedeflemiştir. Vakıflar, bu hedeflerin gerçekleştirilmesinde birinci derecede rol oynamıştır. Dolayısıyla vakıfların kişisel olduğu kadar toplumsal açıdan sonuçları da büyük olmuştur. Her ne kadar bazı oryantalistler vakıfları, şahısların kendi menfaatlerini istedikleri gibi gerçekleştirdikleri bir araç olarak göstermeye çalışsalar da tarihi kayıtlar bu iddiayı doğrulamamaktadır. Çünkü, vâkıfın bağlı olduğu prensipler ve kuralları vardır. Hz. Peygamber tarafından belirlenen bu prensipler hukuk kitaplarında yerini almıştır.

Türk-İslâm devletlerinde vakıflar, bünyelerindeki kurumlarda kalan yetimlerin iyi bir eğitim almalarına ve başarılı, sağlam bir kişiliğe sahip bireyler olarak yetiştirilmesine vesile olmuşlardır. Bunun bir sonucu olarak, yetim gençler arasından en üst ilmi seviye olan müderrislik makamına ulaşanlar olmuştur. Bunlar içerisinde yetim olan ve dârüleytamda iyi bir eğitim alan İbn Hacer el-Askalânî, hem ünlü bir müderris hem de yaklaşık yüz yetmiş eser veren bir müellif olmuştur (Kandemir, 25 Eylül 2025).

Yetim çocukların eğitim-öğretim ihtiyaçlarını karşılayan mektebü'l-eytam vakıflarının dışında farklı ihtiyaçlarıyla ayrıca ilgilenen vakıflar da bulunmaktaydı. Bazı vakıflar, yetimlere yazlık ve kışlık kıyafet dağıtımını yapmaktaydı. Dimaşk emirleri tarafından diktilerilerek hazırlanan kıyafetler muhtaç ve yetimlere dağıtılmaktaydı (Makrîzî, 1998: 3/183, 208; Zehebî, 1998: 33/263).

Yetimlerin nafakalarını karşılama ve kıyafet dağıtmanın yanında onlara çok miktarda nakdi destek sağlanmaktaydı. Devlet ricali, üst düzey zenginler; hastalıktan kurtulma, veba salgınının bitmesi gibi çeşitli nedenlerle yetimlere bağış ve hediyeler takdim ediyorlardı (İbn Tağrıberdî, 1992: 9/75-76). 788/1386 yılında Mısır'da ortaya çıkan veba salgını bittiğinde Ezher Camii'nde kalan yetimlere bol miktarda bağışta bulunulmuştur. Emirler, yetimlerin sünnet işleriyle de ilgilenmişlerdir (Makrîzî, 1998: 1/416).

4. KURUMLAR

Yetim çocukların eğitim-öğretim gördüğü veya barındığı mekânlar için dârüleytâm, mekteb-i sebil, mektebü'l-eytâm, küttâb ve sebil-i küttâb gibi terimler kullanılmıştır. Dârüleytâm terimi daha çok Osmanlı'da kullanılmakla birlikte daha erken dönemlerde de kullanılmıştır (Mesela bk. Zehebî, 1998: 45/403). Bu gibi kurumlar genellikle medrese, mescit, cami, hankâh ve hastane gibi kurumların bünyesinde inşa edilmiştir. Bu kurumları destekleyen vakıfların gelirlerinden dârüleytam ve mektepler de faydalanmaktaydı. Yetim çocukların, beş altı yaşlarında yerleştirildiği bu eğitim kurumlarında çocuklara okuma-yazma, Kur'an-ı Kerim ve basit hesaplar yapma öğretilmekteydi. Dârüleytamlarda öğretici olarak müeddib ve arifler görev yapmaktaydı. Büluğ çağına varan yetim çocukların yetimlik sıfatı kalkar ve mektepten ayrılırlardı (Keleş, 2025: 370).

Yukarıda da ifade edildiği gibi, yetim mektepleri sadece medreselerin bünyesinde bulunmakla sınırlı kalmamış başka kurumların bitişiğine de yapılmıştır. Mesela Hâkimi Camii, Aksunkur Camii ile Ezher Camiinin bitişiğinde yetimler mektebi bulunmaktaydı (Makrîzî, 1998: 4/43,56,60,111). Mansûriyye Hastanesi vakfına bağlı bir mektebü'l-eytam, Kahire'de yer alan Ceyboğa el-Muzafferî ve Yunus Hankâhları bitişiğinde birer tane mektebü'l-eytam vardı. Bağdat'taki Müstansırıye hastanesi bünyesinde de bir mektebü'l-eytam vardı (İbn Kesîr, 1995: 13/274-275; Makrîzî, 1998:4/269, 292-293, 300).

5. XIII-XIV. YÜZYILLARDA KURUM HİZMETLERİ

Abbâsîler döneminde Türklerin İslâmiyete dâhil olmasıyla birlikte yetimlerin bakım ve himayesi konusunda kurumsallaşma anlamında önemli bir mesafe katedilmiştir. Başlangıçta ailelerin devlet desteğiyle yürüttüğü bu hizmetler, zamanla kurumsal bir nitelik kazanmıştır. Aşağıda daha ayrıntılı ele alacağımız Erbil Atabeyi Muzafferüddin Gökbörü (1193-1232) ve İlhanlı Hükümdarı Gâzân Mahmut Han (1295-1304)'ın uygulamaları örnek teşkil edecek hizmetlerdir (Çelik, 2024: 225). Gökbörü, dul kadınlar için bir ev/mezan (dâr), yetimler için de dârüleytam inşa etmiştir (Zehebî, 1998: 45/403). Yetimlerle ilgili bu hizmetler diğer Türk-İslâm devletlerinde de uygulanmıştır.

Türk-İslâm devletlerinin medreselerinin bünyesinde mektep, cami, yetimhane gibi kısımlar bulunmaktaydı (Kaya, 2017: 61, 77). Özellikle Eyyûbîlerde ve Memlûklerde medreselerin çoğunun bünyesinde yatılı yetimhaneler bulunmaktaydı (Kaya, 2017: 77).

Müslüman Türk devletlerinde yetimlerin korunması, eğitimleri, mallarının muhafazası, sosyal bağlarının güçlendirilmesi, her türlü ihtiyaçlarının karşılanması gibi konulara gereken önem verilmiş, hassas davranılmıştır. Vakıflar tarafından yetimlere ayni ve nakdi yardımlar yapılmakta ve onlara yönelik kurumların eğitim-öğretim ve diğer tüm giderleri karşılanmaktaydı (Yiğit, 2002: 5/749-750). Başta Memlûkler olmak üzere İslâm devletlerinde yetim mallarının koruyucusu öncelikle sultandır. Sultanlar, emirler gerekli gördükleri zaman kâdilkudâtların muvafakatiyle sınırlı olarak tasarrufta bulunmuşlardır. Mesela Baybars, yetim kalan asker çocuklarının babalarından kalan mirasın diğer mirasçılar tarafından, yetim aleyhine paylaşılması şikayeti üzerine ölen askerlere ait malların, kadınların yönetimine verilmesini emretmiştir (Kanat, 2018: 5/397).

Yetim çocukların eğitim-öğretimleri için dârüleytam, mekteb-i sebil, mektebü'l-eytâm denilen kurumlar açılmıştır. Bunlar, daha çok hastane medrese, hankâh ve cami gibi kurumların bünyesinde kurulmuşlardır. İmaretler için kurulan vakıfların gelirlerinden dârüleytam ve mektepler de faydalanmaktaydı. Yetimler, Dârüleytamlara beş altı yaşlarında alınmaktaydı. Buralarda çocuklara, müeddib ve arifler tarafından okuma-yazma, Kur'an-ı Kerim'i usûlüne göre okuma ve basit matematiksel hesaplar yapma öğretilmekteydi. (Berkey, 2015: 41).

Müslüman Türk devletlerinde vakıf ve yetim hizmetlerinin işleyişi genellikle aynı olmakla birlikte bazı farklılıklar da bulunmuyor değildi. Mesela Memlûklerde üst düzey vakıf görevlilerinden Nâzırı'l-eytam, yetimlerin mallarının muhafazasından sorumlu, bu mallarla ilgili ihtilafları çözüme kavuşturan, divanda yetim malları adına başkanlık yapan yüksek dereceli yöneticiydi. Divanu'l-eytama başkanlık yapmaktaydı. Yetim kalan çocukları hemen divanu'l-eytama kaydettirir, mallarını koruma altına aldırır. Yetim mallarının kayıtlarının tutulduğu defterler ise kâdilkudâtların sorumluluğundaydı.

Önceki Müslüman Türk devletlerine nazaran eytam hizmetlerinde daha gelişmiş bir kurumsallaşmaya sahip olan Memlükler’de ilkokul seviyesinde iki tip mektep bulunmaktaydı: Özel ve genel mektepler. Genel mektepler kategorisinde bütün ihtiyaçları sultanlar, devlet adamları ve büyük tüccarlar tarafından karşılanan ve çoğunlukla cami, medrese ve hastanelerin bünyesinde yer alan mekâtibü’l-eytam/yetim bulunmaktaydı. Asıl amacı yetim çocuklarını himaye olan bu mekteplere yetim çocuklar yanında fakir ve asker çocukları da devam etmekteydi (Yiğit, 2018: 5/1425)

5.1. XIII. Yüzyıl

Yetimlerin eğitim-öğretimleri için Abbâsîler (750-1258), Zengîler (1127-1233), Eyyûbîler (1171-1462) ve Memlükler (1250-1517) çeşitli mektepler yaptırmıştır. Abbâsî halifesi Müstansır (1226-1242) tarafından Bağdat’ta kurulan Müstansırıyye Medresesi’nde mektebetü’l-eytâm ve aşevi bulunmaktaydı (İbn Kesîr, 1995: 13/274-275). Zengî sultanı Nüreddîn Mahmûd (ö. 1174) Haleb ve Şam’da yetim çocukların eğitim görmeleri için mektepler açmış ve bütün ihtiyaçlarını karşılamıştır (İbn Kesîr, 1995: 12/494).

Erbil Atabeyi Muzafferüddin Gökbörü (1193-1232) dul kadınlar için evler, yetim çocuklar için yetimhane (Zehebî, 1998: 45/403), sokak çocuklarının kalabileceği bakımevi yaptırmıştır. Daha da önemlisi yaptırdığı bu yetimhanede kalan kimsesiz çocukların her türlü ihtiyaçlarıyla ilgilenmeleri için onlara sütanneler tayin etmiştir. Bu sütanneler muhtemelen günümüzdeki bakıcı annelere benzer görevler ifa ediyorlardı. Gökbörü, bu kurumların ve hizmetlerin hayata geçirilişini, kendisinden sonra da devam ettirilmesi için kurmuş olduğu vakfın vakfiyesinde şart koşulmuştur (Eroğlu, 2003: 80-82).

Müslüman Türklerde, yetim mallarının korunması, çoğunlukla kadınlarda olmakla birlikte, çeşitli dönemlerde *nâzıru’l-eytam* ve buna benzer yetkililere verilmiştir. Yetim mallarının daha iyi korunması amacıyla korunaklı mahzenler (depo), hatta demir kasalar yaptırılmıştır (İbn Kesîr, 1987: 13/308, 14/243). Bu konuda her türlü tedbir en iyi şekilde alınmış, görevliler tarafından denetimler düzenli olarak yapılmıştır. Ayrıca, İslâm’a göre yetim malı yemenin ağır sorumluluğunun olduğu, bunu yapanların hem dünya hem de ahirette sıkıntılar yaşayacağı konusuna dikkat çekilmiştir.

Kahire’de, Sultan Baybars tarafından 1264 yılında yaptırılan Zâhiriye Medresesinin bünyesinde darüleytâm da bulunmaktaydı. Sultan Baybars, birçok dükkân ve çarşığı bu medrese ve darüleytâm için vakfetmiştir. Darüleytâm’daki çocukların barınma, yeme-içme ve kıyafet ihtiyaçları vakıf tarafından karşılanmaktaydı (Makrîzî, 1998: 4/224-225).

Memlük Sultanı Mansur el-Kalavun tarafından 1284’te Kahire’de kurulan Kalavun Bîmâristanı, yetimlere yönelik faaliyetler konusunda önemli bir yere sahiptir. Bu hastane bazı yönlerden modern bir hastane görüntüsü vermektedir. Burada ruh hastalarının özel bir metotla terapileri ve uykusuzluk sorunu çekenlerin müzik yoluyla tedavileri yapılmaktaydı. Bu hastane, Osmanlılar döneminde XVII. yüzyılda bile İslâm dünyasının en ünlü tıp merkezi olarak görev yapmaktaydı. İşte bu kapsamlı kurumun bünyesinde yetimler okulu da bulunmaktaydı (Sezgin, 2015: 5/51-52. 46; Makrîzî, 1998: 3/479). Bîmâristanı ile yetimhane ve medresenin giderleri için yetecek miktarda karşılık tahsis edilmiştir. (Şeker, 2018: 14/385).

İslâm medeniyetinde devamlılık açısından bir örnek olarak; Osmanlı döneminde, Memlükler döneminden kalma vakıf muhasebe kayıtlarında yetimler ile ilgili konuların bulunması dikkat çekmektedir. 1593 tarihli vakıf muhasebe defterinde, Memlük sultanlarından Kansu Gavri’nin (ö. 1516) Mısır’da yapmış olduğu mektep, medrese, sebil ve tekke vakıflarının gelir ve giderleri bulunmaktadır. Giderler arasında yetimler için elbise masraf kalemi de bulunmaktadır” (Erkan, 2024: 235).

5.2. XIV. Yüzyıl

Bu yüzyıl Türk-İslâm dünyasında siyasi, askeri, sosyo-kültürel ve iktisadi hareketlenmelerin oldukça yüksek düzeyde yaşandığı bir dönemdir. Bunun bir sonucu olarak yetimlere yönelik hizmetler de önemli oranda artış göstermiştir. Bu konuda Memlükler, hilafet merkezi olmanın yüklediği sorumluluk ve kazandırdığı özgüvenle önemli faaliyetler gerçekleştirmişlerdir. Memlüklerle çağdaş

olan İlhanlılar'da da önemli örneklerle rastlamak mümkündür. İlhanlı Hükümdarı Gâzân Mahmut Han (1295-1304) dönemine yönelik yapılan araştırmalarda, kimsesiz ve suça bulaşan çocuklara yönelik kurumlar açıldığı tespit edilmiştir. Tebriz yakınlarında kurulan müesseseler hakkında ayrıntılı bilgiler aktarılmaktadır. Bu müesseseler için vakıflar kurulduğu, günümüz koruyucu aile sistemine benzer şekilde, ailelerin yanına yerleştirilen çocukların bakımı için para ödendiği anlaşılmaktadır. Daha da ilginç olanı: çocukların, kaldığı ailenin yanında kırdığı çanak çömlekler için azarlanmamaları ve kötü muamele görmemeleri amacıyla, kırılmış eşya parası bile ödenmiş olduğu vakfın kayıtlarından anlaşılmaktadır (Akkuş, 2022: 149-169; Çifci, 2009: 54, 60; Ünal, 2015: 882). Bu müesseselerden ilki, Şenbigazân Külliyesi Yetimhanesidir. Yapımı 1304 yılında tamamlanmıştır. Diğeri ise Rab-i Reşidi Külliyesi Yetimhanesi'dir. Bunun da yapımı 1309 yılında tamamlanmıştır. Bu yetimhanelerde toplam 110 öksüz ve yetime yiyecek ve barınak sağlanmaktaydı. Ayrıca çocuklara Kur'an okuma ve yazma eğitimi de verilmekteydi (Bakkal, 2021: 10).

Kahire'de Nâibü's-Saltana Emir Şemseddin Karasunkur (ö. 728/1328) tarafından 1301 yılında yaptırılan Karasunkuriye Medresesinin bünyesinde mektebü'l-eytâm bulunmaktaydı (Makrîzî, 1998: 3/501).

Anadolu Selçuklularının sonu ve Osmanlı'nın kuruluş yıllarına denk gelen 721/1321 tarihli Kemaleddin Ahmed bin Rahat'ın kurduğu vakfın vakfiyesinde de dikkat çekici ifadeler kullanılmaktadır. Sivas'ta kurulan bu vakfın vakfiyesinde, yetim çocukların günümüz tabiriyle koruyucu aileler tarafından yetiştirilmesini içeren bir şart bulunmaktadır. Vakfiyede şöyle denilmektedir:

"Fukara yetimlere bakmayı, talim ve terbiyelerini sağlamayı tekeffül eden ailelere, baktıkları çocukların sayısına ve zamanın icaplarına göre mütevellinin de hazır bulunacağı bir toplantıda ümeranın tayin ve tensip edeceği miktarların sarf olunması şart edilmektedir." (Öztürk, 1991: 3/1035-1036; Kayaoğlu, 1981: 2).

Bu vakfiye, bugünkü anlamda koruyucu aile sisteminin bir benzerinin Müslüman Türklerde çok erken bir dönemde başladığını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Uluslararası baharat ticaretiyle uğraşan Kârimî tüccarları* mali olduğu kadar kültürel konularda da topluma hizmet etmişlerdir. Vakıflar açmış, alimleri, edebiyatçıları ve mutasavvıfları desteklemişlerdir. Ayrıca kütüphane, çeşme, hamam, yetim yurdu, hastane, dinlenme evleri kurmuşlardır. (Çetin, 2018: 5/860; Keleş, 2018: 81)

Yemen'de kurulan Türk asıllı Rasûlî Hanedanı (1229-1454) emiri Melik Müeyyed Dâvûd'un (1296-1321) yaptırdığı medresenin hemen yanbaşıda da bir dârüleytam bulunmaktaydı. Bu dârüleytamda, başta Kur'an-ı Kerim öğretimi olmak üzere eğitim-öğretim işlerini yürüten muallimler görevlendirilmiştir. (Nüveyrî, 2002: 33/154).

Sultan Mansûr Seyfeddin Ebû Bekir (1341-1341) de Mansûriyye imaretine vakıflar tahsis edenler arasında yer almıştır. O, vakfettiği şeyleri, Mansûriyye Medresesi öğrencileri ile fakir ve yetimlerden oluşan altmış kişiye verilmesini şart koşturmuş (Makrîzî, 1998: 3/480-486).

Memlük Kahire'sinde, bu konuda birçok kurum açılmıştır. Şehirde Emir Seyfeddin Sargatmış (ö. 1358) tarafından 1356 yılında yaptırılan Sargatmışiyye Medresesinin bünyesinde dârüleytam bulunmaktaydı. Buradaki yetim çocuklara medrese vakfı tarafından kıyafet yardımı da yapılmaktaydı

* *Kârimî tâcirler*; Sudan'ın Kânim bölgesinden geldiklerinden bu adla anılmışlardır. 1181-1484 yılları arasında yaklaşık üç yüzyıl kadar bir sürede Fatımî, Eyyubî ve Memlükler dönemlerinde biber, baharat ticaretiyle uğraşan ve Memlüklerin ekonomisinde lokomotif görevi üstlenen grup olmuştur. Bu tâcirler ticarete çok para kazandıklarından devlet bunlardan çok vergi elde etmekteydi. Bu nedenle Kahire ve Dımaşk'ta sadece Kârimî tâcirlerin iş ve işlemlerini takip eden devletin resmi büroları vardı. Kârimî tâcirler ticaretin yanında eğitim, sağlık, sanat gibi kültürel faaliyetlerde de aktif rol almışlardır. Ayrıca medrese, hastane, aşevi, han, hamam, çeşme vb. imâretler yaptırmışlardır. Bahattin Keleş, "Memlükler Döneminde Kârimî Tüccarlarının Uluslararası Ticaretteki Yeri ve Önemi", *Turkish Studies* 13/1 (2018), 81.

(Makrîzî, 1997: 4/264-265). Yine Kahire’de 1371 yılında yaptırılan Medresetü’l-bûbekriye’nin bünyesinde mektebü’l-eytâm vardır (Makrîzî, 1998: 3/507). Ayrıca Emir Sâbıkuddin Miskal Anûkî (ö.1375), Sâbıkıye Medresesini yaptırmıştır. Beyne’l-kasreyn hattına yakın olan medresenin kütüphanesi ve Müslüman yetimlerin eğitim-öğretimleri için yaptırılmış dârüleytâmı da vardı. (Makrîzî, 1997: 3/515).

Kahire’de yapımına Sultan Nâsır Hasan döneminde başlanan ve 1363 yılında tamamlanan Melik Nâsır Hasan Camiinin bünyesinde yetimler için mekteb-i sebil, cami, türbe ve medrese yer almaktaydı. Bu mekteb-i sebilden yaklaşık 300 yetim yararlanmıştır (Süyûtî, 1968: 2/269). Sultan Hasan Medresesi olarak da bilinen bu cami tamamlandığında Mısır diyarında bunun kadar gösterişli ve ihtişamlı bir binanın varlığına çok nadir rastlandığı belirtilmektedir (Süyûtî, 1968: 2/269).

Kahire’de Sultan Nâsır döneminde yaptırılan Hicâziye Medresesi’nin yanında yetimler için Hicâziye Mekteb-i Sebili bulunmaktaydı. Burada eğitim gören yetimlerin her birine günlük beş ekmek ve harçlık verilmekteydi. Ayrıca yazlık ve kışlık kıyafetleri de temin edilmekteydi (Makrîzî, 1998: 3/487).

SONUÇ

Türklerin İslâmiyet’e dâhil olmaları hem dünya hem İslâm hem de Türk tarihi açısından önemli sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Doğu Roma İmparatorluğu’nun, bir Müslüman Türk Devleti olan Osmanlı tarafından ortadan kaldırılması ve İstanbul’un fethiyle dünya tarihinde Orta Çağ bitmiş Yeni Çağ başlamıştır. İslâm Medeniyeti, Türklerle birlikte daha güçlü hale gelmiştir. Türkler, İslâmiyete dâhil olduktan sonra daha güçlü ve istikrarlı Türk devletleri ortaya çıkmıştır. Müslüman Türkler, İslâm Medeniyetine sadece siyasi ve askeri değil, sosyal, kültürel, ekonomik ve daha birçok yönden katkıda bulunmuşlardır. Özellikle yetimlere yönelik sosyal hizmet uygulamaları dikkat çekmektedir.

İnsanlık tarihinde yetim çocuklar hep olmuştur. Tarih boyunca devletler, toplumlar ve hatta kabileler arası savaşlar eksik olmamış, bunun sonucun da on binlerce çocuk yetim kalmıştır. Devletler ve toplumların yetime bakış açısı ve destekleme yöntemleri farklı olmuştur. Yetimlerin bir kısmı başka fertlerin koruması altında, emeği sömürülerek ve istismara maruz kalarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bunun tersi durumlar da söz konusu olmuştur. İlk ve Orta Çağ’da batı toplumlarında kurum bakımına pek rastlanmamaktadır. Bu konuda kiliselerin daha aktif rol aldıkları görülmektedir.

İslâm medeniyetinde ise durum farklıdır. Hz. Peygamber’den başlayarak bütün Müslüman toplumlarda yetimler himayesiz ve desteksiz bırakılmamıştır. İslâm medeniyetinde yetimlere büyük önem verilmiş, yetimler her açıdan desteklenmiştir. Özellikle Türklerin Müslüman olmasıyla birlikte bu konudaki kurumsallaşma zirveye çıkmıştır. XIII ve XIV. yüzyıllarda Türk-İslâm devletlerinde vakıflar aracılığıyla yetimlere yönelik oldukça fazla sosyal hizmet faaliyeti yapılmıştır. Birçok medresenin bünyesinde yetimlere yönelik özel bir alan ayrılmış, buralarda her türlü ihtiyaçları karşılanmıştır. Bunun dışında yetimlere yönelik ayrı kurumlar açıldığı da müşahade edilmektedir. Dârüleytâm, mekteb-i sebil, mektebü’l-eytâm ve sebil-i küttâb isimlerinin kullanıldığı bu kurumlar bu dönemde oldukça yaygınlaşmıştır. Dârüleytâm, Osmanlı’da daha sistematik bir kurum haline gelecektir.

Yetimlere yönelik önemli bir destek yöntemi de koruyucu aile uygulamasıdır. Batı toplumlarında modern anlamda koruyucu aile sistemi Koruyucu aile sistemi İslâm’ın ilk döneminden itibaren uygulama sahasına girmiştir. Gerek Hz. Peygamber gerekse Hz. Ömer döneminde ailelere, himayelerine aldıkları yetimler için ödemeler yapılmıştır. Fakat modern anlamda koruyucu aileye destek uygulaması Rahatoğulları vakfiyesinde çok net şekilde görülebilmektedir. Bu vakfiye, aslında XIII ve XIV. yüzyıllarda, hatta daha erken dönemde uygulamanın yaygın olduğunun işaretlerini vermektedir. Nitekim daha erken bir tarihte İlhanlı Hükümdarı Gâzân Mahmut Han’ın faaliyetleri de buna önemli bir örnektir.

XIII ve XIV. yüzyıllarda Müslüman Türklerde yetimlere yönelik kurumsal hizmetler, hem İslâm’ın yetim haklarına verdiği önem hem de Türklerin devlet ve vakıf geleneğiyle birleşerek güçlü bir yapı kazanmıştır.

Bu çalışmada verilen örnekler oldukça sınırlıdır. Kaynaklarda çok fazla bilgi verilmektedir. Ayrıca Müslüman Türk devletleriyle ilgili olarak bu konuda yapılan çalışmaların yeterli olduğunu söylemek güçtür. Daha derinlikli çalışmaların yapılması gerekmektedir. Bütün bunlara rağmen, Batı dünyasının, sosyal hizmet uygulamalarının sadece kendi medeniyetlerinde sistematik hale geldiği iddiasının temelsiz olduğunu göstermesi açısından bu çalışma bir örnektir.

KAYNAKÇA

Akkuş, M. (2022). *Moğollara Dini Muhalefet; İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyasetleri*. Konya: Çizgi Kitabevi.

Âşık Paşazade (2003). *Osmanoğulları'nın Tarihi*. sad. K. Yavuz-M.A.Y. Saraç. İstanbul: Koç Kültür Sanat Tanıtım A.Ş. Yayınları.

Atmaca, Esra (2021). *Kara Veba Memlûkler'de Salgın ve Toplum (748/1348-1349)*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları.

Bakkal, Şule (2021). *Yetimin ve Yetimliğin Öyküsü Paralelinde Yetimhane Yapılarının Mimari Gelişimine Kronolojik Bir Bakış*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Berkey, Jonathan (2015). *Orta Çağ Kahire'sinde Bilginin İntikali: İslâmi Eğitimin Sosyal Tarihi*, (çev.) İsmail Eriş, İstanbul: Klasik Yayınları.

Çelik, Yılmaz (2017). *İslâm'da Sosyal Hizmetler Hz. Peygamber Dönemi*, Konya: Çizgi Yayınevi.

Çelik, Yılmaz (2024). “İslâm Tarihinde, Osmanlı Öncesi, Yetimlere Yönelik Sosyal Hizmet Uygulamaları”, Ahmet Ekşi-A.F. Göksun (ed.), *Bütün Yönleriyle Yetim* (s. 213-228), İstanbul: Ensar Yayınları.

Çetin, Altan (2018). “XIII-XV. Yüzyıllarda Yakın Doğu'nun Sosyo-Ekonomik Hayatında Tüccarlar”, H.C. Güzel vd. (ed.), *Türkler* (C/s. 5/850-877), İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları.

Çıfci, E. Gökçearslan (2009). “Türkiye’de ve Dünyada Korunmaya İhtiyacı Olan Çocuklara Yönelik Hizmetlerin Tarihsel Gelişimi”. *Aile ve Toplum*, 5(19), 53-65.

Ebü Ubeyd, Kâsım b. Sellâm (1981). *Kitâbu'l-Emvâl*, (çev.) Cemaleddin Saylık, İstanbul: Düşünce Yayınları.

Erkan, Nevzat (2024). “Klasik Osmanlı Dönemi Vakıf Belgelerinde Yetimler”, Ahmet Ekşi-A.F. Göksun (ed.), *Bütün Yönleriyle Yetim* (s.229-240), İstanbul: Ensar Yayınları.

Eroğlu, Haldun (2003). “Muzafferüddin Kökbörü (1156-1232): Yetimlere Sütanneler Tayin Eden Devlet Adamı”. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi* 46(1), 80-82.

İbn Bibi, el-Hüseyin Muhammed b. Ali el-Ca'feri er-Rugadi (1941). *el-Evamirü'l-Ala'yye fî'l-umuri'l-Ala'yye* çev. Mürsel Öztürk. 2 cilt. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail (1995). *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (çev.) Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları.

İbn Tağrıberdî, Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf el-Atâbekî (1992), *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, (thk.) Muhammed Hüseyin Şemsüddin, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye.

İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed (1987). *el-Kâmil fî't Târih*, thk. M. Yûsuf ed-Dekkâk. 11 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye.

el-İsfahânî, İmad ed-Din Kâtib (1943) *Zubdat al-Nusra ve Nuhbat al-Usra*, (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi). İhtisar el-Bundârî. çev. Kıvameddin Burslan. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kanat, Cüneyt (2002). “Orta Doğu'da Hâkimiyet Mücadelesi (1382-1447) Memlûk-Timurlu Münasebetleri”, H.C. Güzel vd. (ed.), *Türkler* (C/s. 5/228-437), İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları.

Kandemir, M. Yaşar (Erişim 25 Eylül 2025). “İbn Hacer el-Askalânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-hacer-el-askalani>

Kapıcı, Hikmet Zeki (2016). *Osmanlı'dan Cumhuriyete Yetim*, İstanbul: Kriter Yayınları.

- Kaya, Büşra Sıdika (2017). *IX./XV. Asır Kahire'sinde Bilgi ve Toplum*, Yayınlanmamış Doktora Tezi İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kayaoglu, İsmet (1981). "Rahatoğlu ve Vakfıyesi". *Vakıflar Dergisi*, (13), 1-29.
- Kazıcı, Ziya (2010). *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul: İFAV Yayınları.
- Keleş, Bahattin (2018). "Memlûkler Döneminde Kârimî Tüccarlarının Uluslararası Ticaretteki Yeri ve Önemi". *Turkish Studies*, 13(1), 81-96.
- Keleş, Hilmi (2025). *Bahrî Memlûkler'de Sosyal Hizmetler (1250- 1382)*, Bursa: DTA Yayıncılık.
- Köprülü, Bülent (1951). "Tarihte Vakıflar". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8(3), 479-518.
- Köse, Saffet (Erişim 15 Ağustos 2025). "Lakî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/lakit>
- Kur'an Yolu (Erişim 15.09.2025). https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf_v2/kuran-meal-2/fatiha-suresi-1/ayet-1/diyaret-vakfi-meali-4
- Makdisî, George (2012). *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, (çev.) A.H. Çavuşoğlu-T. Başoğlu, Ankara: Klasik Yayınları.
- Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî (1418/1998). *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitâti ve'l-Âsâr*, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Merçil, Erdoğan (2015). *Selçuklular zamanında Divân teşkilâtı:(merkez ve eyalet divânları)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. Haccâc (1967-1970). *Sahih-i Müslim ve Tercemesi*, (çev.) Mehmed Sofuoğlu, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman b. Şuayb (2001). *es-Sünenü'l-Kübrâ*, (thk.) Hasan Abdulmunim Şelebi. Beyrut: Müessesetü'r-risâle.
- Nizâmülmülk (2009), *Siyâsetnâme*. çev. Mehmet Taha Ayar. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Nüveyrî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdilvehhâb el-Bekrî (1423/2002). *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb*, Kahire: Dârü'l-kütüb ve'l-vesaikî'l-kavmiyye.
- Öztürk, Nazif (1991). "Aile Vakıfları", *Türk Aile Ansiklopedisi* (C/s. 3/1032-1042), Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu.
- Reşidüddin Fazlullah (2010). *Câmîü't-Tevârih*. Çev. E. Göksu-H.Hüseyin Güneş. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Sezgin, Fuat (2015). *İslâm'da Bilim ve Teknik*, (çev.) Abdurrahman Aliy, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Abdurrahmân b. Ebî Bekr el-Hudayrî (1387/1968). *Hüsni'l-muhâdara*, (thk.) Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Mısır: Dârü İhyau kutubî'l-Arabiyye.
- Şeker, Mehmet (2018). "Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Anlayışı ile Vakıf Hizmetleri", Mehmet Şeker (Ed.), *İslâm Tarihi ve Medeniyeti* (C/s. 14/355-397), İstanbul: siyer yayınları.
- Turan, Osman (1969). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*. 2. Baskı. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.
- Ünal, Vehbi (2015). "Dünden Bugüne Kültürümüzde Koruyucu Aile Hizmetleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler". *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10(6), 875-900.
- Yediyıldız, Bahaeddin (Erişim 14 Eylül 2025). "Vakıf-Tarih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/vakif#2-tarih>
- Yiğit, İsmail (2002). "Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine Genel Bir Bakış", H.C. GÜZEL vd. (ed.), *Türkler* (C/s. 5/1424-1440), İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osmân ed-Dımaşkî (1998). *Târihu 'l-İslâm ve vefeyâtü 'l-meşâhir ve 'l-a'lâm*, (thk.) Ömer Abdüsselam Tedmüri, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabi.

Zeki, İzzetullah (2025). *Cendden Cihana Selçuklu Sultanları*, Çizgi Kitabevi.